Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयानां संस्कृतसाहित्ये योगदानम्

पूजा शर्मा
शोधार्थी पीएचडी संस्कृत विभाग, अपेक्स विश्वविद्यालय जयपुर राजस्थान
डॉ. बलराम शर्मा
शोध निर्देशक संस्कृत विभाग, अपेक्स विश्वविद्यालय जयपुर राजस्थान
डॉ दाताराम पाठक
सह-निर्देशक असिस्टेंट प्रोफेसर, शिक्षाशास्त्र विद्याशाखा, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नासिक परिसर

सारांश
आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य विकासे आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः योगदानम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। ताभिः संस्कृतसाहित्यस्य विविधक्षेत्रेषु, विशेषतः ग्रन्थसम्पादने, पाण्डुलिपिसंशोधने, कश्मीरस्य सांस्कृतिकपरम्परायाः संरक्षणे तथा अनुसन्धानपरम्परायां उल्लेखनीयम् अवदानं प्रदत्तम्। नीलमतपुराणम्, सूर्यशतकम् तथा कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम् इत्यादयः तासां प्रमुखग्रन्थाः संस्कृतवाङ्मयस्य समृद्ध्यै महत्त्वपूर्णाः सन्ति। तासां सम्पादनकार्ये पाठप्रामाण्यस्य संरक्षणं, ऐतिहासिकदृष्टेः समुचितप्रयोगः तथा सांस्कृतिकसन्दर्भानां समीचीनव्याख्या विशेषतया दृश्यते। कश्मीरस्य संस्कृतपरम्परायाः पुनरुत्थाने, प्राचीनग्रन्थानां संरक्षणे तथा आधुनिकसंस्कृतानुसन्धानस्य सुदृढीकरणे तासां कार्यं अनुकरणीयम् अस्ति। प्रस्तुते शोधपत्रे आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः साहित्यिकयोगदानस्य, सम्पादनकौशलस्य, अनुसन्धानदृष्टेः तथा संस्कृतसाहित्ये तासां स्थायिप्रभावस्य समीक्षात्मकमूल्याङ्कनं कृतम् अस्ति। एतदध्ययनं आधुनिकसंस्कृतशोधे तासां विशिष्टस्थानं प्रतिपादयति तथा भाविशोधार्थिभ्यः दिशानिर्देशकत्वेन महत्त्वमावहति।

मुख्यशब्दाः -
वेदकुमारीघई, संस्कृतसाहित्यम्, नीलमतपुराणम्, कश्मीरम्, ग्रन्थसम्पादनम्, पाण्डुलिपिशास्त्रम्, संस्कृतानुसन्धानम्, कश्मीरसंस्कृतपरम्परा, साहित्यिकावदानम्, आधुनिकसंस्कृतम्

१. भूमिका

संस्कृतभाषा भारतीयसंस्कृतेः, ज्ञानपरम्परायाः तथा दार्शनिकचिन्तनस्य मूलाधाररूपेण सहस्राब्दिभ्यः प्रतिष्ठिता वर्तते। वेदाः, उपनिषदः, पुराणानि, महाकाव्यानि, नाट्यानि, दर्शनग्रन्थाः, आयुर्वेदः, ज्योतिषम्, व्याकरणम्, नीतिशास्त्रं च अस्याः भाषायाः माध्यमेन एव विश्वमानवसमाजाय उपलब्धानि जातानि। एषा भाषा केवलं प्राचीनभारतीयसभ्यतायाः अभिव्यक्तिमाध्यमं नास्ति, अपितु भारतीयबौद्धिकपरम्परायाः जीवितस्वरूपमपि अस्ति। कालान्तरम् अनेकेषां विदुषां, सम्पादकानां, अनुसन्धानकर्तॄणां च अथकप्रयत्नैः संस्कृतवाङ्मयस्य संरक्षणं, सम्पादनं, प्रकाशनं तथा प्रचारः निरन्तरं सम्पन्नः। एतेषु आधुनिकसंस्कृतविदुषीषु आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः नाम विशेषगौरवेण स्मरणीयम्। तासां विद्वत्ता, संशोधनदृष्टिः तथा संस्कृतसाहित्यसेवा आधुनिकसंस्कृतवाङ्मयस्य इतिहासे विशिष्टं स्थानं धारयति।

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

आचार्यावेदकुमारीघईमहोदया आधुनिकभारतीयसंस्कृतविदुषीषु अग्रगण्याः आसन्। ताभिः संस्कृतसाहित्यस्य विविधक्षेत्रेषु विशेषतः पुराणसाहित्ये, कश्मीरसंस्कृतपरम्परायाम्, पाण्डुलिपिशास्त्रे, ग्रन्थसम्पादने तथा अनुसन्धानपरम्परायां महत्त्वपूर्णमवदानं प्रदत्तम्। तासां साहित्यसाधना केवलं ग्रन्थरचनायां सीमिता नासीत्, अपितु प्राचीनग्रन्थानां प्रामाणिकपाठनिर्णये, तेषां सांस्कृतिक-ऐतिहासिकव्याख्याने, भारतीयज्ञानपरम्परायाः पुनर्प्रतिष्ठापने च विशेषरूपेण परिलक्ष्यते। तासां सम्पादितग्रन्थेषु पाठशुद्धिः, प्रमाणपरकता, तर्कसङ्गतता, शास्त्रीयदृष्टिः तथा अनुसन्धानपरकप्रवृत्तिः समन्वितरूपेण दृश्यन्ते। एते गुणाः तासां कृतीन् आधुनिकसंस्कृतानुसन्धानस्य विश्वसनीयाधारग्रन्थत्वेन प्रतिष्ठापयन्ति।

आचार्यायाः वेदकुमारीघईमहोदयायाः साहित्यिकव्यक्तित्वस्य सर्वाधिकं प्रभावोत्पादकः पक्षः तासां सम्पादनकौशलम् अस्ति। प्राचीनपाण्डुलिपीनां सङ्ग्रहः, पाठभेदानां परीक्षणम्, दूषितपाठस्य संशोधनम्, प्रमाणाधारितः पाठनिर्णयः तथा विस्तृतसम्पादकीयभूमिकायाः प्रस्तुतीकरणम् इत्यादीनि तासां सम्पादनकार्यस्य प्रमुखवैशिष्ट्यानि सन्ति। विशेषतः *नीलमतपुराणम्* इति ग्रन्थस्य सम्पादनं तासां विद्वत्तायाः उत्कृष्टं प्रमाणम् अस्ति। अनेन सम्पादनेन न केवलं प्राचीनः ग्रन्थः पुनः विद्वत्समाजस्य समक्षं प्रस्तुतः, अपितु कश्मीरस्य सांस्कृतिकइतिहासः, धार्मिकपरम्परा, सामाजिकव्यवस्था तथा लोकजीवनस्य विविधाः पक्षाः अपि नूतनदृष्ट्या प्रकाशमागताः। एतदेव कारणम् यत् आधुनिकइतिहासकाराः, संस्कृतविद्वांसः तथा सांस्कृतिकशोधकर्तारः तासां सम्पादितसंस्करणं प्रमाणग्रन्थत्वेन स्वीकरोन्ति।

कश्मीरप्रदेशः प्राचीनकालादारभ्य भारतीयसंस्कृतिसम्पदः, दार्शनिकचिन्तनस्य, काव्यशास्त्रस्य, सौन्दर्यशास्त्रस्य तथा इतिहासलेखनस्य महत्त्वपूर्णकेन्द्रम् आसीत्। अभिनवगुप्तः, आनन्दवर्धनः, मम्मटः, क्षेमेन्द्रः, कल्हणः, बिल्हणः, सोमदेवः इत्यादयः महाविद्वांसः अस्य प्रदेशस्य गौरवं वर्धितवन्तः। आचार्यावेदकुमारीघईमहोदया एतस्य गौरवशालिनः संस्कृतवैभवस्य पुनरुत्थाने महतीं भूमिकाम् अवहन्ति। ताभिः विरचितः *कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम्* इति ग्रन्थः कश्मीरस्य संस्कृतपरम्परायाः व्यवस्थितं, प्रामाणिकं तथा समीक्षात्मकं विवेचनं प्रस्तुतयति। अनेन ग्रन्थेन ज्ञायते यत् कश्मीरस्य योगदानं केवलं प्रादेशिकपरिसरे सीमितं नास्ति, अपितु सम्पूर्णभारतीयसंस्कृतवाङ्मयस्य विकासे तस्य अनुपमं स्थानम् अस्ति।

आचार्यायाः वेदकुमारीघईमहोदयायाः साहित्यसाधनायां *सूर्यशतकम्* इत्यस्य सम्पादनम् अपि उल्लेखनीयम् अस्ति। ताभिः अस्य स्तोत्रकाव्यस्य पाठप्रामाण्यं सुनिश्चित्य विस्तृतसम्पादकीयभूमिकां, पाठभेदानां विवेचनं तथा साहित्यिकविश्लेषणं च प्रस्तुतम्। अनेन सूर्यशतकस्य साहित्यिकं, धार्मिकं, सांस्कृतिकं तथा दार्शनिकं स्वरूपं अधिकस्पष्टतया विद्वत्समाजस्य समक्षम् आगतम्। वस्तुतः तासां सम्पादनकार्ये केवलं पाठसंरक्षणमेव न दृश्यते, अपितु ग्रन्थस्य अन्तर्निहितार्थस्य अनुसन्धानपरकव्याख्यानमपि सविशेषं प्रकाशते।

वर्तमानकाले संस्कृतानुसन्धानस्य स्वरूपे बहवः परिवर्तनाः अभवन्। केवलं ग्रन्थाध्ययनं पर्याप्तं न मन्यते; अपितु ऐतिहासिकदृष्ट्या, सांस्कृतिकदृष्ट्या, तुलनात्मकदृष्ट्या तथा अन्तरविषयकपद्धत्या संस्कृतसाहित्यस्य अध्ययनम् अपेक्ष्यते। एतादृशे सन्दर्भे आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः अनुसन्धानपद्धतिः अत्यन्तं प्रेरणादायिनी दृश्यते। तासां लेखनेषु शास्त्रीयप्रमाणानां यथोचितप्रयोगः, स्रोतसमीक्षा, पाठालोचनम्, ऐतिहासिकसाक्ष्यस्य परीक्षणम् तथा वस्तुनिष्ठविश्लेषणम् इत्यादयः आधुनिकशोधस्य

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

आदर्शतत्त्वरूपेण स्वीकर्तुं शक्यन्ते। तेन तासां साहित्यं केवलं पाठ्यग्रन्थत्वेन न, अपितु अनुसन्धानमार्गदर्शकरूपेणापि महत्त्वमधिगच्छति।

यद्यपि आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः कृतयः देशविदेशयोः विद्वत्समाजे प्रशंसिताः सन्ति, तथापि तासां समग्रसाहित्यिकयोगदानस्य व्यवस्थितं समीक्षात्मकमध्ययनं अद्यापि विरलमेव दृश्यते। उपलब्धेषु शोधेषु प्रायः *नीलमतपुराणम्* अथवा कश्मीर-अध्ययनस्य कश्चन विशिष्टः पक्षः एव विवेचितः अस्ति। तासां सम्पूर्णसाहित्यसेवायाः, सम्पादनपरम्परायाः, अनुसन्धानदृष्टेः, पाण्डुलिपिशास्त्रस्य, संस्कृतसाहित्यविकासे तासां प्रभावस्य च समग्ररूपेण मूल्याङ्कनम् अद्यापि अपेक्षितम् अस्ति। एष एव प्रस्तुतशोधस्य प्रमुखः प्रेरणाबिन्दुः अस्ति।

अतः प्रस्तुते शोधपत्रे आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः संस्कृतसाहित्ये योगदानस्य समग्रं विश्लेषणं क्रियते। अस्मिन् तासां व्यक्तित्वस्य, साहित्यिककृतित्वस्य, प्रमुखग्रन्थानां, सम्पादनपद्धतेः, अनुसन्धानदृष्टेः, कश्मीरसंस्कृतपरम्परायाः संरक्षणे तासां भूमिकायाः तथा आधुनिकसंस्कृतवाङ्मये तासां स्थायिप्रभावस्य समीक्षात्मकमूल्याङ्कनं प्रस्तुतं भविष्यति। एतदध्ययनं न केवलं आचार्यायाः वेदकुमारीघईमहोदयायाः विद्वत्तां सम्यक् प्रकाशयति, अपितु आधुनिकसंस्कृतशोधस्य विकासक्रमे तासां अद्वितीयस्थानमपि प्रमाणयति।

२. आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयानाः व्यक्तित्वम्

२.१ जन्मशिक्षयोः परिचयः

आचार्यावेदकुमारीघईमहोदया आधुनिकसंस्कृतविदुषीषु अग्रगण्यासु विदुषीषु अन्यतमा आसीत्। तासां व्यक्तित्वं भारतीयसंस्कृतेः, संस्कृतवाङ्मयस्य तथा विशेषतः कश्मीरस्य सांस्कृतिकपरम्परायाः संरक्षणे समर्पितजीवनस्य प्रेरणादायकमुदाहरणम् अस्ति। ताः जन्मनः एव संस्कारसमृद्धे परिवारे अभवन्, यत्र भारतीयपरम्परायाः, संस्कृतभाषायाः तथा शास्त्राध्ययनस्य विशेषः सम्मानः आसीत्। एतेन पारिवारिकसंस्कारप्रवाहेण तासां मनसि बाल्यकालादेव संस्कृतभाषायाः, भारतीयसंस्कृतेः तथा प्राचीनवाङ्मयस्य प्रति स्वाभाविकी अनुरक्तिः समुत्पन्ना। ज्ञानलाभस्य जिज्ञासा, स्वाध्यायस्य प्रवृत्तिः तथा शास्त्राध्ययनस्य निष्ठा तासां व्यक्तित्वे आरम्भादेव परिलक्षिते।

प्रारम्भिकशिक्षायाः अनन्तरं ताभिः संस्कृतविषयं उच्चाध्ययनस्य प्रधानविषयरूपेण स्वीकृतम्। तासां अध्ययनपद्धतिः केवलं पाठ्यक्रमपर्यन्ता नासीत्, अपितु मूलग्रन्थानामध्ययनम्, भाष्यपरम्परायाः अवगमनम्, प्राचीनपाण्डुलिपीनां निरीक्षणम् तथा भारतीयज्ञानपरम्परायाः गहनानुसन्धानम् इत्येतैः समृद्धा आसीत्। ताभिः व्याकरणम्, काव्यशास्त्रम्, पुराणसाहित्यम्, दर्शनम्, इतिहासः, पाण्डुलिपिशास्त्रम् तथा कश्मीरस्य सांस्कृतिकपरम्परा इत्यादिषु विषयेषु विशेषं प्रावीण्यम् अर्जितम्। एषा व्यापकशैक्षणिकतयारी एव परवर्तिकाले तासां मौलिकानुसन्धानस्य दृढाधारः अभवत्।

उच्चशिक्षायाः कालः तासां जीवनस्य निर्णायकः चरणः आसीत्। अस्मिन् समये ताभिः संस्कृतसाहित्यस्य गहनाध्ययनं कृत्वा अनुसन्धानपरम्परायां प्रवेशः कृतः। प्राचीनग्रन्थानां पाठप्रामाण्यनिर्णयः, पाठभेदानां तुलनात्मकपरीक्षणम्, ऐतिहासिकस्रोतसां समालोचनात्मकमूल्याङ्कनम् तथा सांस्कृतिकसाक्ष्यस्य वैज्ञानिकविश्लेषणम् इत्यादिषु तासां विशेषा रुचिः विकसिताभवत्। एषा संशोधनदृष्टिः तासां समग्रसाहित्यिकजीवनस्य आधारशिला जाता। तासां सम्पूर्णशैक्षणिकयात्रा ज्ञानस्य साधना, सत्यान्वेषणम् तथा भारतीयसंस्कृतेः पुनर्प्रतिष्ठापनस्य आदर्शरूपेण परिगण्यते।

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

२.२ संस्कृताध्ययनम्

आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः संस्कृताध्ययनम् अत्यन्तं व्यापकं, गम्भीरं तथा अनुसन्धानपरकं च आसीत्। ताः संस्कृतभाषां केवलं साहित्यस्य भाषा इति न मन्यन्ते स्म, अपितु भारतीयसंस्कृतेः, दर्शनस्य, इतिहासस्य तथा वैज्ञानिकपरम्परायाः मूलाधाररूपेण अवलोकयन्त्यः आसन्। अतः तासां अध्ययनस्य केन्द्रे केवलं भाषिकदक्षता नासीत्, अपि तु संस्कृतवाङ्मये निहितस्य ज्ञानसम्पदः सम्यगवबोधः आसीत्। एषा दृष्टिरेव तासां अनुसन्धानकार्ये सर्वत्र परिलक्ष्यते।

ताभिः वेदाः, उपनिषदः, महाकाव्यानि, पुराणानि, नाट्यशास्त्रम्, काव्यशास्त्रम्, व्याकरणम्, इतिहासग्रन्थाः तथा कश्मीरस्य संस्कृतपरम्परायाः सम्बन्धिनः बहवः ग्रन्थाः सम्यगधीताः। विशेषतः पुराणसाहित्ये तासां गहनं प्रावीण्यं दृष्टिगोचरं भवति। नीलमतपुराणम् इत्यस्य अध्ययनं ताभिः केवलं पौराणिकग्रन्थरूपेण न कृतम्, अपितु तस्य सांस्कृतिकम्, ऐतिहासिकम्, सामाजिकम् तथा धार्मिकम् आयामम् अपि सम्यक् विश्लेषितम्। एतेन स्पष्टं भवति यत् तासां संस्कृताध्ययनं बहुआयामिकदृष्ट्या सम्पन्नम् आसीत्।

तासां अध्ययनपद्धतौ पाण्डुलिपिशास्त्रस्य विशेषः महत्त्वः दृश्यते। उपलब्धानां पाण्डुलिपीनां तुलनात्मकपरीक्षणम्, पाठभेदानां सूक्ष्मविश्लेषणम्, प्रामाणिकपाठनिर्णयः तथा सम्पादकीयटिप्पण्यः इत्यादीनि तासां कार्यस्य विशिष्टलक्षणानि सन्ति। एषा पद्धतिः संस्कृतग्रन्थानां वैज्ञानिकसम्पादनस्य उत्कृष्टदृष्टान्तः मन्यते। तासां सम्पादितेषु ग्रन्थेषु केवलं मूलपाठः न, अपितु तस्य ऐतिहासिकपृष्ठभूमिः, सांस्कृतिकप्रासङ्गिकता, भाषिकवैशिष्ट्यम् तथा शास्त्रीयमूल्यम् अपि सविस्तरं निरूपितम् अस्ति।

संस्कृताध्ययनस्य माध्यमेन आचार्यावेदकुमारीघईमहोदया भारतीयज्ञानपरम्परायाः संरक्षणम् अत्यावश्यकमिति प्रतिपादितवती। तासां मते संस्कृतवाङ्मये निहितं ज्ञानं केवलम् अतीतस्य धरोहरः नास्ति, अपितु वर्तमानसमाजस्य बौद्धिकविकासाय तथा सांस्कृतिकस्वरूपस्य संरक्षणाय अपि समानरूपेण उपयोगि अस्ति। अतः तासां सम्पूर्णं अध्ययनकार्यं संस्कृतभाषाया आधुनिकप्रासङ्गिकतां सुदृढीकर्तुं महत्त्वपूर्णं योगदानं ददाति।

२.३ शैक्षिकसाहित्यिकजीवनम्

आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः शैक्षिकसाहित्यिकजीवनं अध्यापनस्य, अनुसन्धानस्य, ग्रन्थसम्पादनस्य तथा संस्कृतसेवायाः समन्वितरूपम् आसीत्। ताभिः दीर्घकालं संस्कृताध्यापिकात्वेन कार्यं कृत्वा असंख्येभ्यः विद्यार्थिभ्यः संस्कृतभाषायाः तथा भारतीयज्ञानपरम्परायाः अध्ययनाय प्रेरणा प्रदत्ता। अध्यापनं तासां कृते केवलं व्यवसायः नासीत्, अपितु ज्ञानदानस्य सांस्कृतिकसेवायाश्च माध्यमम् आसीत्। तासां अध्यापनशैली अनुसन्धानपरका, स्रोताधारिता तथा चिन्तनप्रवर्तिका आसीत्, येन छात्राः स्वाध्यायस्य तथा मौलिकचिन्तनस्य दिशि प्रेरिताः अभवन्।

साहित्यिकजीवने तासां प्रमुखयोगदानं ग्रन्थसम्पादनक्षेत्रे दृश्यते। नीलमतपुराणम्, सूर्यशतकम्, कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम् इत्यादयः तासां प्रमुखाः ग्रन्थाः सन्ति। एतेषु ग्रन्थेषु पाठप्रामाण्यस्य संरक्षणम्, पाण्डुलिपिसमीक्षा, ऐतिहासिकविश्लेषणम्, सांस्कृतिकव्याख्या तथा शास्त्रीयदृष्टिः सम्यगवलोक्यते। विशेषतः नीलमतपुराणस्य सम्पादनं संस्कृतसम्पादनपरम्परायां तासां स्थायिमहत्त्वस्य प्रमाणम् अस्ति, यतः तेन कश्मीरस्य प्राचीनसंस्कृतेः अनेकाः अज्ञाताः पक्षाः पुनः प्रकाशमागताः।

अनुसन्धानकर्त्रीरूपेण आचार्यावेदकुमारीघईमहोदया अत्यन्तं वस्तुनिष्ठा, प्रमाणपरका तथा वैज्ञानिकदृष्ट्या सम्पन्ना आसीत्। तासां लेखनेषु स्रोतसमीक्षा, पाठविश्लेषणम्, तुलनात्मकपद्धतिः, ऐतिहासिकसाक्ष्यानां परीक्षणम् तथा निष्पक्षदृष्टिः सर्वत्र दृश्यते। ताभिः संस्कृतानुसन्धानं केवलं परम्परानुगमनम् इति न स्वीकृतम्, अपितु नूतनदृष्ट्या प्राचीनसाहित्यस्य पुनर्मूल्याङ्कनम् आवश्यकमिति प्रतिपादितम्। एषा विचारधारा आधुनिकसंस्कृतशोधस्य विकासे महत्त्वपूर्णं योगदानम् अकरोत्।

तासां साहित्यिकजीवनस्य अन्यत् महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यं भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणभावना आसीत्। ताः प्राचीनग्रन्थानां सम्पादनं केवलं शास्त्रीयकर्तव्यम् इति न मन्यन्ते स्म, अपितु भारतीयसंस्कृतेः, लोकपरम्परायाः तथा ऐतिहासिकचेतनायाः संरक्षणस्य उत्तरदायित्वमिति अवगच्छन्त्यः आसन्। विशेषतः कश्मीरस्य संस्कृतपरम्परायाः पुनर्प्रतिष्ठापने तासां योगदानम् अतुलनीयम् अस्ति। तासां सम्पूर्णं साहित्यिककार्यं संस्कृतभाषायाः गौरवं वर्धयितुं, प्राचीनज्ञानपरम्परायाः संरक्षणं कर्तुं तथा भाविपीढीनां कृते विश्वसनीयम् अनुसन्धानाधारं निर्मातुं समर्पितम् आसीत्।

समग्रतया आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः व्यक्तित्वं विदुषी, अनुसन्धानकर्त्री, सम्पादिका, अध्यापिका, संस्कृतसंस्कृतेः समर्पिता सेविका च इति बहुआयामीरूपेण प्रकाशते। तासां शैक्षिकनिष्ठा, साहित्यिकमौलिकता, अनुसन्धानदृष्टिः तथा सांस्कृतिकप्रतिबद्धता आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये स्थायिमहत्त्वं वहन्ति। अतः तासां जीवनम् आधुनिकसंस्कृतविद्वत्परम्परायाः आदर्शमिति निर्विवादं स्वीकर्तुं शक्यते।

३. आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयानां प्रमुखग्रन्थाः

आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः साहित्यिकव्यक्तित्वस्य मूल्याङ्कनं तासां ग्रन्थसम्पदां विना सम्पूर्णं न भवति। ताभिः संस्कृतसाहित्यस्य विविधेषु क्षेत्रेषु बहवः ग्रन्थाः विरचिताः, सम्पादिताश्च। विशेषतः पुराणसाहित्ये, कश्मीरसंस्कृतपरम्परायाम्, स्तोत्रसाहित्ये तथा पाण्डुलिपिशास्त्रे तासां कार्यं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। तासां ग्रन्थेषु शास्त्रीयगाम्भीर्यम्, अनुसन्धानपरकता, पाठप्रामाण्यम् तथा सांस्कृतिकचेतना समन्वितरूपेण दृश्यते। तेषु नीलमतपुराणम्, सूर्यशतकम्, कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम् इत्येते ग्रन्थाः विशेषतया उल्लेखनीयाः सन्ति।

३.१ नीलमतपुराणम्

आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः सर्वाधिकं प्रसिद्धं तथा विद्वत्समाजे प्रशंसितं कार्यं नीलमतपुराणस्य सम्पादनम् अस्ति। एषः ग्रन्थः कश्मीरस्य प्राचीनसांस्कृतिकजीवनस्य, धार्मिकपरम्परायाः, सामाजिकव्यवस्थायाः तथा ऐतिहासिकविकासस्य मूलस्रोतः मन्यते। प्राचीनपाण्डुलिपीनामाधारेण ताभिः अस्य ग्रन्थस्य वैज्ञानिकसम्पादनं कृतम्, येन नीलमतपुराणस्य प्रामाणिकः पाठः विद्वत्समाजाय पुनः उपलब्धः अभवत्। तासां सम्पादनकार्ये पाठभेदानां सूक्ष्मपरीक्षणम्, प्रमाणाधारितः पाठनिर्णयः, विस्तृता सम्पादकीयभूमिका तथा आवश्यकाः टिप्पण्यः सम्यगुपलभ्यन्ते। अनेन ग्रन्थस्य अध्ययनं इतिहासकाराणां, संस्कृतविदुषां, पुराणविशेषज्ञानां च कृते अत्यन्तमुपयोगि जातम्।

ताभिः सम्पादिते नीलमतपुराणे केवलं मूलपाठस्य प्रस्तुतिरेव नास्ति, अपितु कश्मीरस्य सांस्कृतिकपरम्परायाः, नागोपासनायाः, तीर्थसंस्कृतेः, उत्सवपरम्परायाः तथा सामाजिकजीवनस्य विस्तृतं विवेचनमपि कृतम्। तेन नीलमतपुराणम् केवलं पौराणिकग्रन्थः न, अपितु कश्मीरस्य सांस्कृतिकइतिहासस्य विश्वसनीयदस्तावेजः इति प्रतिष्ठां प्राप्तवान्। आचार्यायाः सम्पादनपद्धतिः

आधुनिकसम्पादनशास्त्रस्य मानदण्डानुसारिणी दृश्यते, यतो हि तत्र प्रामाणिकता, वस्तुनिष्ठता तथा अनुसन्धानपरकदृष्टिः सम्यगनुपालिता अस्ति।

३.२ सूर्यशतकम्

सूर्यशतकम् आचार्याविदकुमारीघईमहोदयायाः सम्पादितेषु महत्त्वपूर्णेषु ग्रन्थेषु अन्यतमम् अस्ति। महाकविमयूरभट्टविरचितस्य अस्य स्तोत्रकाव्यस्य सम्पादने ताभिः प्राचीनपाण्डुलिपीनां तुलनात्मकमध्ययनं कृत्वा प्रामाणिकः पाठः स्थापितः। सम्पादकीयभूमिकायां ताभिः सूर्योपासनायाः वैदिक-पौराणिकपृष्ठभूमिः, ग्रन्थस्य रचनाकालः, काव्यवैशिष्ट्यम्, अलङ्कारप्रयोगः तथा छन्दोविन्यासः इत्यादीनां विषयाणां सविस्तरं विवेचनं कृतम्।

तासां सम्पादितसंस्करणेन सूर्यशतकस्य साहित्यिकं, धार्मिकं तथा दार्शनिकं महत्त्वं अधिकस्पष्टतया प्रकाशमागतम्। ताभिः ग्रन्थस्य प्रत्येकस्य महत्त्वपूर्णस्य प्रसङ्गस्य व्याख्या प्रमाणाधारितरूपेण कृता, येन शोधार्थिनः ग्रन्थस्य वास्तविकस्वरूपं सम्यगवगन्तुं समर्थाः भवन्ति। अस्य सम्पादनस्य वैशिष्ट्यं तदेव यत् तत्र केवलं पाठसंरक्षणं न कृतम्, अपितु काव्यस्य सांस्कृतिकं साहित्यिकं च मूल्यं समुचितरीत्या प्रतिपादितम्।

३.३ कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम्

आचार्याविदकुमारीघईमहोदयायाः कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम् इति ग्रन्थः तासां मौलिकानुसन्धानकृतिषु प्रमुखः अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे कश्मीरप्रदेशस्य संस्कृतवाङ्मये योगदानं ऐतिहासिकदृष्ट्या, साहित्यिकदृष्ट्या तथा सांस्कृतिकदृष्ट्या सम्यग्विश्लेषितम् अस्ति। ताभिः अभिनवगुप्तः, आनन्दवर्धनः, मम्मटः, क्षेमेन्द्रः, कल्हणः, सोमदेवः, बिल्हणः इत्यादीनां कश्मीरीयविद्वद्भिः संस्कृतसाहित्ये प्रदत्तयोगदानं प्रमाणैः सह निरूपितम्।

अस्य ग्रन्थस्य अन्यदपि वैशिष्ट्यं तदेव यत् तत्र कश्मीरस्य संस्कृतपरम्परा केवलं साहित्यिकदृष्ट्या न, अपितु भारतीयज्ञानपरम्परायाः व्यापकसन्दर्भे विवेचिता अस्ति। काव्यशास्त्रस्य, दर्शनस्य, पुराणसाहित्यस्य, नाट्यशास्त्रस्य तथा इतिहासलेखनस्य विकासे कश्मीरस्य योगदानं वस्तुनिष्ठतया प्रतिपादितम्। एषः ग्रन्थः आधुनिकसंस्कृतशोधे कश्मीर-अध्ययनस्य प्रमाणग्रन्थरूपेण स्वीकृतः अस्ति।

३.४ अन्ये ग्रन्थाः

उपर्युक्तप्रमुखग्रन्थानामतिरिक्तम् आचार्याविदकुमारीघईमहोदयया संस्कृतसाहित्यस्य विविधविषयेषु अनेकानि अनुसन्धानपरकलेखानि, सम्पादितग्रन्थाः तथा शास्त्रीयनिबन्धाः अपि प्रकाशिताः। विशेषतः पाण्डुलिपिशास्त्रम्, संस्कृतसम्पादनपरम्परा, वेदसाहित्यं, कश्मीरसंस्कृतिः तथा भारतीयज्ञानपरम्परा इत्येतेषु विषयेषु तासां लेखाः विद्वत्समाजे प्रशंसिताः सन्ति। तेषु सर्वेषु लेखनेषु प्रामाणिकस्रोतसामुपयोगः, तुलनात्मकदृष्टिः, ऐतिहासिकविश्लेषणम् तथा अनुसन्धानपरकता स्पष्टतया दृश्यते।

आचार्यायाः सम्पूर्णग्रन्थसम्पदा दर्शयति यत् ताः केवलं सम्पादिका वा लेखिका नासन्, अपितु संस्कृतसाहित्यस्य संरक्षणे, संवर्धने तथा पुनर्प्रतिष्ठापने निरन्तरं प्रयत्नशीलाः विदुषी आसन्। तासां ग्रन्थाः अद्यापि संस्कृतशोधार्थिनां, इतिहासकाराणां तथा

संस्कृतविदुषां कृते विश्वसनीयाधाररूपेण स्वीकृताः सन्ति। अतः तासां साहित्यिकावदानं आधुनिकसंस्कृतवाङ्मये स्थायिमहत्त्वं वहति।

४. संस्कृतसाहित्ये तासाम् योगदानम्

आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः संस्कृतसाहित्ये योगदानं बहुआयामिकं, शास्त्रीयं तथा अनुसन्धानपरकम् अस्ति। ताभिः केवलं ग्रन्थरचनायामेव न, अपितु ग्रन्थसम्पादने, पाण्डुलिपिसंरक्षणे, संस्कृतानुसन्धाने तथा कश्मीरस्य प्राचीनसांस्कृतिकपरम्परायाः संरक्षणे अपि महत्त्वपूर्णं कार्यं कृतम्। तासां सम्पूर्णसाहित्यसाधना भारतीयज्ञानपरम्परायाः पुनरुत्थानस्य, संस्कृतवाङ्मयस्य संवर्धनस्य तथा आधुनिकसंस्कृतानुसन्धानस्य दृढीकरणस्य आदर्शरूपेण परिगण्यते। तासां कृतीषु शास्त्रीयप्रामाणिकता, स्रोतसमीक्षा, वस्तुनिष्ठता, ऐतिहासिकदृष्टिः तथा सांस्कृतिकसंवेदनशीलता समन्वितरूपेण दृश्यते। अतः आधुनिकसंस्कृतविदुषीषु तासां स्थानं विशिष्टमस्ति।

४.१ ग्रन्थसम्पादनम्

आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः संस्कृतसाहित्ये सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णमवदानं ग्रन्थसम्पादनक्षेत्रे दृश्यते। प्राचीनसंस्कृतग्रन्थानां वैज्ञानिकसम्पादनं तासां साहित्यिकजीवनस्य प्रमुखवैशिष्ट्यम् आसीत्। ताभिः सम्पादितेषु ग्रन्थेषु पाठप्रामाण्यस्य संरक्षणं, पाण्डुलिपीनां तुलनात्मकपरीक्षणम्, पाठभेदानां समीक्षणम् तथा युक्तिसंगतपाठनिर्णयः अत्यन्तं सूक्ष्मतया कृतः। तासां सम्पादनकार्यं केवलं मुद्रणपर्यन्तं सीमितं नासीत्, अपितु प्रत्येकस्य ग्रन्थस्य ऐतिहासिकः, सांस्कृतिकः, भाषिकः तथा साहित्यिकः परिप्रेक्ष्यः अपि विस्तरेण निरूपितः।

विशेषतः नीलमतपुराणस्य सम्पादने ताभिः बहूनां प्राचीनपाण्डुलिपीनामाधारेण प्रमाणिकः पाठः स्थापितः। सम्पादकीयभूमिकायां ग्रन्थस्य रचनाकालः, विषयविस्तारः, कश्मीरस्य सांस्कृतिकपरम्परा, नागसंस्कृतिः, तीर्थव्यवस्था तथा धार्मिकजीवनस्य ऐतिहासिकविश्लेषणं सम्यगुपस्थापितम्। एतेन नीलमतपुराणम् केवलं पौराणिकग्रन्थरूपेण न, अपितु कश्मीरस्य सांस्कृतिकइतिहासस्य विश्वसनीयाधारग्रन्थत्वेन प्रतिष्ठितम्।

सूर्यशतकस्य सम्पादनेऽपि तासां विद्वत्ता स्पष्टतया परिलक्ष्यते। पाठभेदानां सूक्ष्मविवेचनं, छन्दः, अलङ्कारः, भाषाशैली, पौराणिकसन्दर्भाः तथा दार्शनिकपक्षः इत्यादीनां विश्लेषणेन ताभिः ग्रन्थस्य वास्तविकं स्वरूपं प्रकाशमानीकृतम्। एतेन तासां सम्पादनकार्यं आधुनिकसम्पादनशास्त्रस्य उत्कृष्टदृष्टान्तत्वेन स्वीकृतम्।

समग्रतया आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः ग्रन्थसम्पादनपद्धतिः संस्कृतसम्पादनपरम्परायां नूतनमानदण्डान् स्थापितवती। तासां सम्पादितग्रन्थाः अद्यापि देशविदेशयोः संशोधकैः प्रमाणस्रोतोरूपेण उपयुज्यन्ते। अनेन संस्कृतसाहित्यस्य संरक्षणे तासां योगदानं चिरस्मरणीयम् अस्ति।

४.२ संस्कृतानुसन्धानम्

आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः अनुसन्धानकार्यं आधुनिकसंस्कृतशोधस्य उत्कृष्टदृष्टान्तः मन्यते। तासां संशोधनदृष्टिः केवलं परम्परानुगामिनी नासीत्, अपितु प्रमाणाधारिता, वस्तुनिष्ठा तथा समालोचनात्मिका आसीत्। ताभिः प्रत्येकः विषयः मूलस्रोतसामाधारेण, पाठसमीक्षया तथा ऐतिहासिकप्रमाणैः सह विवेचितः। एषा पद्धतिः संस्कृतानुसन्धानं अधिकं वैज्ञानिकं तथा विश्वसनीयं च अकरोत्।

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

तासां कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम् इति ग्रन्थः अनुसन्धानपद्धतेः श्रेष्ठदृष्टान्तः अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्यपरम्परा, प्रमुखविद्वांसः, काव्यशास्त्रस्य विकासः, दर्शनपरम्परा तथा इतिहासलेखनस्य योगदानं प्रामाणिकस्रोतसामाधारेण विश्लेषितम्। ताभिः प्राचीनग्रन्थानां, अभिलेखानां, पाण्डुलिपीनां तथा पूर्ववर्तीविदुषां मतानां तुलनात्मकमध्ययनं कृत्वा निष्कर्षाः प्रस्तुताः।

तासां अनुसन्धानशैली स्रोतसमीक्षायाः, पाठविश्लेषणस्य तथा तुलनात्मकदृष्टेः समुचितसमन्वयं दर्शयति। ताः कदापि अनुमानमात्रेण निष्कर्षान् न ददाति, अपितु प्रत्येकं मतं प्रमाणैः समर्थयन्ति। एषा वैज्ञानिकशोधदृष्टिः आधुनिकसंस्कृतानुसन्धानाय अनुकरणीया मन्यते।

अतः आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः अनुसन्धानकार्यं केवलं संस्कृतसाहित्यस्य विकासे न, अपितु भारतीयज्ञानपरम्परायाः पुनर्मूल्याङ्कनेऽपि महत्त्वपूर्णं योगदानं दत्तवति। तासां शोधपद्धतिः अद्यापि नवशोधार्थिनां कृते प्रेरणास्रोतोरूपेण वर्तते।

४.३ कश्मीरसंस्कृतेः संरक्षणम्

कश्मीरप्रदेशः भारतीयसंस्कृतिसम्पदः प्राचीनतमकेन्द्रेषु अन्यतमः अस्ति। आचार्यावेदकुमारीघईमहोदया अस्य प्रदेशस्य संस्कृतसाहित्यस्य, धार्मिकपरम्परायाः, ऐतिहासिकविरासत् तथा सांस्कृतिकमूल्यानां संरक्षणे विशिष्टं योगदानं दत्तवती। ताभिः स्पष्टतया प्रतिपादितं यत् कश्मीरस्य संस्कृतपरम्परा सम्पूर्णभारतीयज्ञानपरम्परायाः अभिन्नः भागः अस्ति।

नीलमतपुराणस्य सम्पादनेन ताभिः कश्मीरस्य प्राचीनसंस्कृतेः अनेकाः विस्मृताः पक्षाः पुनः प्रकाशमागताः। अस्मिन् ग्रन्थे वर्णिताः उत्सवाः, तीर्थानि, नागपरम्परा, धार्मिकसंस्काराः, सामाजिकव्यवस्था तथा लोकजीवनस्य विविधरूपाणि तासां सम्पादनेन पुनः विद्वत्समाजस्य समक्षं समुपस्थितानि। अनेन कश्मीरस्य सांस्कृतिकपहिचानस्य संरक्षणे महदुपकारः अभवत्।

ताभिः कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम् इति ग्रन्थे अभिनवगुप्तस्य, आनन्दवर्धनस्य, मम्मटस्य, क्षेमेन्द्रस्य, कल्हणस्य, सोमदेवस्य च योगदानं विस्तरेण निरूपितम्। एतेन कश्मीरस्य संस्कृतवाङ्मयस्य वैश्विकमहत्त्वं पुनः प्रतिष्ठापितम्। तासां लेखनेषु कश्मीरः केवलं भौगोलिकप्रदेशः न, अपितु भारतीयसंस्कृतेः जीवितकेन्द्ररूपेण चित्रितः।

समग्रतया तासां कार्येण कश्मीरस्य प्राचीनसांस्कृतिकविरासत् नवजीवनम् अलभत। आधुनिककाले यदा सांस्कृतिकधरोहराणां संरक्षणस्य आवश्यकता वर्धते, तदा आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः योगदानं अधिकं प्रासङ्गिकं भवति।

४.४ पाण्डुलिपिसम्पादनम्

पाण्डुलिपिसम्पादनं संस्कृतानुसन्धानस्य आधारभूतं क्षेत्रम् अस्ति। आचार्यावेदकुमारीघईमहोदया अस्मिन् क्षेत्रे असाधारणं कौशलं प्रदर्शितवती। ताभिः प्राचीनपाण्डुलिपीनां सङ्ग्रहः, परीक्षणम्, पाठतुलना, पाठभेदनिर्णयः तथा वैज्ञानिकसम्पादनम् अत्यन्तं सावधानतया सम्पन्नम्। एतेषां कार्याणां फलस्वरूपं बहवः महत्त्वपूर्णाः संस्कृतग्रन्थाः प्रामाणिकरूपेण प्रकाशमागताः।

तासां सम्पादनपद्धतिः आधुनिकपाण्डुलिपिशास्त्रस्य सिद्धान्तानामनुरूपा दृश्यते। ताभिः प्रत्येकस्य पाठभेदस्य कारणम्, पाण्डुलिपीनां परस्परसंबन्धः, भाषिकविशेषताः तथा सम्पादकीयनिर्णयस्य आधारः स्पष्टतया निरूपितः। अनेन संशोधकानां कृते मूलपाठस्य विश्वसनीयता सुनिश्चिताभवत्।

विशेषतः नीलमतपुराणम् तथा सूर्यशतकम् इत्येतयोः सम्पादने पाण्डुलिपिशास्त्रीयदृष्टिः स्पष्टतया दृश्यते। ताभिः केवलं पाठः प्रकाशितः न, अपितु तस्य वैज्ञानिकसम्पादनस्य सम्पूर्णप्रक्रिया विद्वत्समाजस्य समक्षं प्रस्तुताऽभवत्। अनेन संस्कृतसम्पादनपरम्परा अधिका सुदृढा जाता।

अतः आचार्यविदकुमारीघईमहोदयायाः पाण्डुलिपिसम्पादनकार्यं संस्कृतसाहित्यस्य संरक्षणे, अनुसन्धानस्य प्रामाणिकतायां तथा भारतीयज्ञानपरम्परायाः पुनरुद्धारे च अमूल्यं योगदानं वहति। तासां सम्पादनपद्धतिः आधुनिकसंस्कृतशोधस्य अनुकरणीया आदर्शपरम्परा इति निर्विवादं स्वीकर्तुं शक्यते।

५. समालोचनात्मकमूल्याङ्कनम्

आचार्यविदकुमारीघईमहोदयायाः संस्कृतसाहित्ये योगदानस्य सम्यगवलोकनात् ज्ञायते यत् ताः केवलं ग्रन्थसम्पादिका नासन्, अपितु अनुसन्धानपरम्परायाः, संस्कृतसंरक्षणस्य तथा कश्मीरस्य सांस्कृतिकविरासत् पुनर्प्रतिष्ठापनस्य प्रमुखा विदुषी आसीत्। तासां साहित्यिककार्येषु शास्त्रीयप्रामाणिकता, ऐतिहासिकदृष्टिः, स्रोतसमीक्षा, पाठसम्पादनकौशलम् तथा सांस्कृतिकसंवेदनशीलता इत्येते सर्वे गुणाः समन्वितरूपेण दृश्यन्ते। तासां कार्यस्य प्रभावः केवलं संस्कृतवाङ्मये एव न सीमितः, अपितु इतिहासशास्त्रे, पुराणाध्ययने, पाण्डुलिपिशास्त्रे तथा भारतीयज्ञानपरम्परायामपि स्पष्टतया अनुभूयते।

५.१ तासां कार्यस्य वैशिष्ट्यम्

आचार्यविदकुमारीघईमहोदयायाः साहित्यिककार्यस्य प्रमुखं वैशिष्ट्यं तासां वैज्ञानिकसम्पादनपद्धतिः अस्ति। ताभिः सम्पादितेषु ग्रन्थेषु केवलं मूलपाठस्य प्रकाशनं न कृतम्, अपितु पाण्डुलिपीनां तुलनात्मकपरीक्षणम्, पाठभेदविश्लेषणम्, प्रमाणाधारितः पाठनिर्णयः तथा विस्तृतसम्पादकीयभूमिका अपि प्रदत्ता। एषा पद्धतिः तासां कार्यं सामान्यसम्पादनात् पृथक् विशिष्टं च करोति।

तासां लेखनशैली अपि विशेषरूपेण उल्लेखनीया अस्ति। भाषा शास्त्रीयापि सरलप्रवाहयुक्ता अस्ति, यया जटिलाः विषयाः अपि सुलभतया प्रतिपादिताः भवन्ति। ताः प्रत्येकस्य विषयस्य विवेचने मूलस्रोतांसि, पूर्वाचार्याणां मतानि, ऐतिहासिकप्रमाणानि तथा आधुनिकानुसन्धानपरिणामान् समन्वयेन उपयुञ्जते। अनेन तासां निष्कर्षाः अधिकं विश्वसनीयाः भवन्ति।

अन्यदपि वैशिष्ट्यं तासां सांस्कृतिकदृष्टिः अस्ति। ताः संस्कृतग्रन्थान् केवलं धार्मिकदृष्ट्या न पश्यन्ति, अपितु इतिहासस्य, समाजस्य, संस्कृतेः तथा भारतीयज्ञानपरम्परायाः जीवन्तदस्तावेजत्वेन विवेचयन्ति। विशेषतः *नीलमतपुराणस्य* सम्पादने एषा व्यापकदृष्टिः स्पष्टतया दृश्यते।

समग्रतया तासां कार्ये शास्त्रपरम्परायाः आदरः, आधुनिकशोधपद्धतेः उपयोगः तथा भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणभावना एकत्र समन्विता दृश्यते। एते गुणाः तासां विद्वत्तां आधुनिकसंस्कृतविदुषीषु विशिष्टस्थानं प्रददति।

५.२ आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये प्रभावः

आचार्यविदकुमारीघईमहोदयायाः कार्यस्य प्रभावः आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये अत्यन्तं व्यापकः दृश्यते। तासां सम्पादितग्रन्थाः संस्कृतानुसन्धानस्य प्रमाणस्रोतोरूपेण स्वीकृताः सन्ति तथा विश्वविद्यालयेषु, अनुसन्धानसंस्थासु च नियमितरूपेण उपयुज्यन्ते। विशेषतः *नीलमतपुराणम्* तथा *सूर्यशतकम्* इत्येतयोः तासां सम्पादितसंस्करणे विद्वत्समाजस्य विशेषविश्वासः अस्ति।

ताभिः कश्मीरस्य संस्कृतपरम्परायाः पुनर्प्रतिष्ठापनं कृत्वा आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये प्रादेशिकसाहित्यस्य महत्त्वं पुनः प्रकाशयितम्। एतेन कश्मीरस्य साहित्यिकपरम्परा पुनः राष्ट्रीय-अन्तर्राष्ट्रीयशोधक्षेत्रे चर्चाविषया अभवत्। तासां ग्रन्थैः अनेकाः नवाः अनुसन्धानविषयाः अपि उद्घाटिताः।

आधुनिकसंस्कृतलेखकेषु तथा संशोधकेषु तासां अनुसन्धानशैली प्रेरणास्रोतोरूपेण स्वीकृता। विशेषतः प्रमाणाधारितलेखनम्, वस्तुनिष्ठदृष्टिः तथा स्रोतसमीक्षा इत्येतेषां क्षेत्रेषु तासां प्रभावः स्पष्टतया दृश्यते। अनेन संस्कृतसाहित्यस्य आधुनिकलेखनपरम्परा अधिकं वैज्ञानिकस्वरूपं प्राप्तवती।

अतः आधुनिकसंस्कृतवाङ्मये आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः प्रभावः केवलं तासां ग्रन्थेषु न दृश्यते, अपितु तासां अनुसन्धानपद्धत्यां, सम्पादनपरम्परायां तथा संस्कृतसंरक्षणचिन्तने अपि दीर्घकालीनरूपेण अनुभूयते।

५.३ अनुसन्धाने योगदानम्

संस्कृतानुसन्धानक्षेत्रे आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः योगदानं अत्यन्तमहत्त्वपूर्णं मन्यते। ताभिः अनुसन्धानं केवलं ग्रन्थाध्ययनपर्यन्तं न सीमितम्, अपितु ऐतिहासिकदृष्ट्या, सांस्कृतिकपरिप्रेक्ष्ये, भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या तथा तुलनात्मकपद्धत्या विस्तारितम्। एषा समग्रदृष्टिः आधुनिकसंस्कृतानुसन्धानस्य प्रमुखलक्षणेषु अन्यतमा अस्ति।

तासां अनुसन्धानकार्येषु स्रोतसमीक्षा विशेषस्थानं धारयति। ताः प्रत्येकस्य निष्कर्षस्य समर्थनार्थं मूलपाण्डुलिपीनां, प्राचीनग्रन्थानां, अभिलेखानां तथा पूर्ववर्तीविद्वद्ग्रन्थानां उपयोगं कुर्वन्ति। अनेन तासां अनुसन्धानं अत्यन्तं प्रमाणिकं तथा विश्वसनीयं जातम्।

विशेषतः कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये ताभिः कृतम् अनुसन्धानं नूतनदिशां प्रदत्तवत्। अभिनवगुप्तः, आनन्दवर्धनः, कल्हणः, मम्मटः, क्षेमेन्द्रः इत्यादीनां विदुषां योगदानस्य सम्यक् मूल्याङ्कनं कृत्वा ताभिः भारतीयज्ञानपरम्परायाः एकं महत्त्वपूर्णं पक्षं पुनः प्रकाशमानीकृतम्। एतत् कार्यं आधुनिकसंस्कृतानुसन्धानस्य इतिहासे उल्लेखनीयम् अस्ति।

तासां अनुसन्धानपद्धतिः अद्यापि शोधार्थिनां कृते आदर्शरूपेण स्वीकृता। विशेषतः पाण्डुलिपिशास्त्रे, ग्रन्थसम्पादने, पुराणाध्ययने तथा सांस्कृतिकइतिहासे कार्यं कुर्वन्तः संशोधकाः तासां कृतिभ्यः निरन्तरं मार्गदर्शनं प्राप्नुवन्ति। अतः आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयायाः अनुसन्धानयोगदानं संस्कृतवाङ्मये स्थायिमूल्यं धारयति।

६. उपसंहारः

आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयानां संस्कृतसाहित्ये योगदानम् आधुनिकसंस्कृतवाङ्मयस्य महत्त्वपूर्णेषु उपलब्धिषु अन्यतमं परिगण्यते। तासां सम्पूर्णसाहित्यसाधना प्राचीनभारतीयज्ञानपरम्परायाः संरक्षणम्, संस्कृतग्रन्थानां वैज्ञानिकसम्पादनम्, पाण्डुलिपिशोधः, कश्मीरस्य सांस्कृतिकविरासत् पुनर्प्रकाशनम् तथा अनुसन्धानपरम्परायाः सुदृढीकरणम् इत्येतेषु क्षेत्रेषु विशिष्टं स्थानं धारयति। ताभिः सम्पादितेषु नीलमतपुराणम्, सूर्यशतकम् तथा कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम् इत्यादिषु ग्रन्थेषु शास्त्रीयप्रामाणिकता, ऐतिहासिकदृष्टिः, स्रोतसमीक्षा तथा सांस्कृतिकचेतना समन्वितरूपेण दृश्यते। अनेन तासां साहित्यिककार्यं केवलं संस्कृतविदुषां कृते न, अपितु इतिहासकाराणां, संस्कृतानुसन्धानकर्तॄणां तथा भारतीयसंस्कृतिचिन्तकानामपि मार्गदर्शकरूपेण प्रतिष्ठितम्।

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

अस्मिन् शोधपत्रे तासां व्यक्तित्वस्य, साहित्यिकजीवनस्य, प्रमुखग्रन्थानां, सम्पादनपद्धतेः, अनुसन्धानदृष्टेः तथा संस्कृतसाहित्ये तासां समग्रावदानस्य समीक्षात्मकमूल्याङ्कनं कृतम्। अध्ययनात् स्पष्टं भवति यत् आचार्यावेदकुमारीघईमहोदया केवलं सम्पादिका वा लेखिका नासीत्, अपितु भारतीयसंस्कृतिसम्पदः संरक्षणे समर्पिता अनुसन्धाननिष्ठा विदुषी आसीत्। तासां कार्यं आधुनिकसंस्कृतानुसन्धानस्य मानदण्डरूपेण अद्यापि स्वीकृतं वर्तते।

भविष्याय महत्त्वम्

आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयानां साहित्यिकावदानं भविष्यत्कालीनसंस्कृतानुसन्धानस्य कृते अत्यन्तं प्रेरणादायकम् अस्ति। तासां सम्पादितग्रन्थाः, अनुसन्धानपद्धतिः तथा पाण्डुलिपिसमीक्षायाः वैज्ञानिकदृष्टिः भाविशोधार्थिनां कृते विश्वसनीयाधाररूपेण उपयुज्यन्ते। विशेषतः डिजिटलपाण्डुलिपिसंरक्षणे, प्राचीनग्रन्थानां नवसम्पादने, तुलनात्मकसंस्कृतसाहित्याध्ययने तथा भारतीयज्ञानपरम्परायाः पुनर्मूल्याङ्कने तासां कार्यस्य प्रासङ्गिकता अधिकाधिकं वर्धिष्यते। अद्यतनवैश्विकपरिप्रेक्ष्ये भारतीयज्ञानपरम्परायाः पुनर्प्रतिष्ठापनस्य यः प्रयासः क्रियते, तस्मिन् आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयानां कृतयः महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयन्ति। तासां अनुसन्धानपरम्परा नवपीढ्याः संस्कृतविदुषां कृते आदर्शरूपेण भविष्यति, तथा संस्कृतसाहित्यस्य संरक्षणे, संवर्धने, प्रचारे च तासां योगदानं दीर्घकालं यावत् प्रेरणास्रोतोरूपेण अवस्थितं भविष्यति। अतः तासां साहित्यिकावदानं भारतीयसंस्कृतवाङ्मयस्य अमूल्यनिधिरूपेण सदैव स्मरणीयम् इति निर्विवादम्।

सन्दर्भ-ग्रन्थ-सूची

- वेदकुमारी घई। (१९७७). *सूर्यशतकम्* (सम्पा.). जम्मू: जम्मू-कश्मीर संस्कृत अकादमी।
- वेदकुमारी घई। (१९८५). *कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम्*. जम्मू: जम्मू-कश्मीर संस्कृत अकादमी।
- वेदकुमारी घई। (१९८८). *नीलमतपुराणम्* (सम्पा.). जम्मू: जम्मू-कश्मीर संस्कृत अकादमी।
- कल्हणः। (२०१८). *राजतरङ्गिणी*. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
- मयूरभट्टः। (२०१९). *सूर्यशतकम्*. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज़्।
- अभिनवगुप्तः। (२०१८). *अभिनवभारती*. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
- आनन्दवर्धनः। (२०१८). *ध्वन्यालोकः*. वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन।
- उपाध्यायः, बलदेवः। (२०१७). *संस्कृतसाहित्येतिहासः*. वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन।
- त्रिपाठी, राधावल्लभः। (२०१९). *संस्कृतसाहित्यस्य नवपरिप्रेक्ष्याः*. नवी दिल्ली: राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्।
- काणे, पाण्डुरङ्गवामनः। (१९६२). *धर्मशास्त्रस्य इतिहासः* (पञ्चमः खण्डः). पुणे: भाण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट्।
- मम्मटः। (२०१८). *काव्यप्रकाशः*. वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन।
- विश्वनाथः। (२०१८). *साहित्यदर्पणम्*. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

- क्षेमेन्द्रः। (२०१९). *औचित्यविचारचर्चा*. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज्।
- भरतमुनिः। (२०१८). *नाट्यशास्त्रम्*. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
- भामहः। (२०१८). *काव्यालङ्कारः*. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज्।